

**ORTA MƏKTƏBLƏRİN “AZƏRBAYCAN DİLİ”
DƏRSLİKLƏRİNDƏKİ BƏZİ MƏQAMLAR HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏR**

Açar sözlər: Azərbaycan dili, dərslik, dilçilik

Key words: Azerbaijani language, textbooks of linguistics

Ключевые слова: Азербайджанский язык, учебник, языкознание

Test üsulu ilə qəbul imtahanlarının keçirildiyi son iyirmi ildə dərsliklərin elmi-nəzəri səviyyəsi yüksəlmiş, onlara bəzi yeni mövzular, materiallar daxil edilmiş, eyni zamanda tapşırıq və mətnlərin forma və məzmunu çağdaş ictimai quruluşa uyğunlaşdırılmışdır.

Orta məktəb üçün “Azərbaycan dili” dərslikləri bütövlükdə müasir pedaqogika və metodika elmlərinin, habelə dilçilik elminin tələblərinə cavab versə də, bu dərsliklərdə bəzi qeyri-dəqiqliklər, ziddiyətli fikirlər də müşahidə olunur.

Bunlardan bəzilərinə nəzər salaq.

V sinifin “Azərbaycan dili” dərsliyinin (Bakı, 2001) 150-ci səhifəsində oxuyuruq: I və II şəxslərə aid mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edən isimlər əşyanın, əsasən, insana mənsubluğu bildirir. Məsələn:

Mənim həvəs-im, arzu-m; sənin həvəs-in, arzu-n; bizim həvəs-imiz, arzu-muz.

III şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edən isim isə əşyanın insana deyil, başqa əşyalara da mənsubluğunu ifadə edə bilər; məsələn, Əlinin kitab-ı, ağacın budağı-ı və s.

Burada dəqiqlik xətrinə yazılmalı idi:

“III şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edən isim əşyanın yalnız (əlavə bizimdir – İ.M.) insana deyil, başqa əşyalara da mənsubluğunu ifadə edə bilər”.

Belə olduqda daha dəqiq aydınlaşır ki, III şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri ismə artırılarkən əşyanın həm insana, həm də başqa əşyalara mənsubluğunu ifadə edir.

Həmin kitabın 152-ci səhifəsində də dəqiqləşdirmə aparmağa ehtiyac duyulur. Burada yazılır:

“İsmlərdə feillər kimi şəxsə görə dəyişə bilər; məsələn:

Feilin dəyişməsi:

görür - əm

görür - sən

görür -

görür - ük

görür - sünüz

görür - lər

İsmin dəyişməsi:

şagird - mə

şagird - sən

şagird - dir

şagird - ik

şagird - siniz

şagird - dirlər

İsmlərin mənsubiyyət şəkilçiləri də, şəxs şəkilçiləri də şəxslə bağlıdır, lakin bunlar bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir” (səh. 152).

Lakin buradan aydın olmur ki, bunlar bir-birindən əsaslı surətdə *nə ilə* fərqlənir.

Başqa bir tərəfdən, isimdəki bu “şəxs şəkilçiləri” sonrakı siniflərin dərsliklərdə *xəbərlik şəkilçiləri* kimi təqdim olunur. Buradan da belə məlum olur ki, *ismin şəxsə görə dəyişməsi kimi* təqdim olunan bu şəkilçilər həm şəxs şəkilçiləridir, həm də xəbərlik. Bu da, şübhəsiz, müəyyən dolaşıcılıq, çəşqinliq yaratmaya bilməz. Bu ziddiyətli məqamı nəzərə alaraq feli olmayan nitq hissələrinə artırılıb onları cümlənin xəbəri elan edən xəbərlik şəkilçiləri imtahan sual kitabçalarında “*xəbərlik (şəxs) şəkilçiləri*” kimi təqdim olunur.

157-ci səhifədə oxuyuruq:

“İsmlər adlıq halda cəm və mənsubiyyət şəkilçiləri ilə də işlənə bilər”. Bizcə, bura *şəxs (xəbərlik) şəkilçilərini* də əlavə edib yazmalı idilər.

“İsmlər adlıq halda cəm, mənsubiyyət xəbərlik şəkilçiləri ilə də işlənə bilər. Bu vaxt həmin isimlər yenə adlıq hal olaraq qalır”.

V sinif “Azərbaycan dili” dərsliyinin 99-cu səhifəsində yazılır: “*Mürəkkəb feillər*” (kömək etmək, razı qalmaq, şad olmaq və s.), “*mürəkkəb saylar*” (on iki, otuz beş, yüz əlli və s.) ayrı yazılır.

Həmin kitabın 203-cü səhifəsində isə oxuyuruq: “Say quruluşca üç yerə bölünür: sadə, düzəltmə, mürəkkəb-tərkibi”. Göründüyü kimi, indi *mürəkkəb say* termini mürəkkəb – tərkibi say termini ilə əvəz edilmişdir.

Daha sonra yazılır: “Mürəkkəb – tərkibi saylar ən azı iki sözün birləşməsi ilə yaranır. Məsələn: üç-dörd, beş - altı, on - on beş, on doqquz, min doqquz yüz otuz üçüncü... və s.”.

Bir azdan məlum olur ki, əslində mürəkkəb saylar ciddi şəkildə tərkibi saylardan fərqləndirilir: mürəkkəb saylar dedikdə defislə yazılanları (üç - dörd, beş - altı və s.), tərkibi saylar dedikdə isə ayrı yazılanları (on doqquz, min doqquz yüz doxsan üçüncü və s.) nəzərdə tutulur. **Mürəkkəb - tərkibi saylar** isə onların hər ikisinin ümumi adı kimi götürülür. Abituriyentlər bunu nəzərə almalıdırlar ki, imtahan sual kitablarında **mürəkkəb - tərkibi say** terminindən yox, konkret olaraq **sadə, düzəltmə, mürəkkəb** (defislə yazılanlar) və **tərkibi say** (ayrı yazılanlar) terminlərdən istifadə olunur.

VI sinfin “Azərbaycan dili” (Bakı, 2001) dərsliyinin 13-cü səhifəsində feillərin quruluşca növləri belə şərh olunur: “Feillər quruluşca üç növ olur: sadə, düzəltmə, mürəkkəb – tərkibi...” mürəkkəb feillər iki sözün birləşməsindən düzəlir. Məsələn: atıldı – düşdü, ölçdü – biçdi, çalıb – oynayır, deyir – gülür, çalışdı – vuruşdu, bəzənib – düzənir və s.

Daha sonra **qeyddə** oxuyuruq:

“Bütün mürəkkəb sözlər kimi, mürəkkəb feillər də iki müstəqil sözün (köməkçi sözün yox) birləşməsindən əmələ gəlir. **Adam ol, yaxşı oldu, kömək et** kimi tərkibi feillərdəki ikinci söz müstəqil deyil, köməkçi vəzifə daşıyır və belə sözlərə mürəkkəb feil demək olmaz”. İzahatda yazılır: “Mürəkkəb feilləri əmələ gətirən sözlərin hər biri qrammatik cəhətdən dəyişə bilər; məsələn: çalışır - vuruşur, çalışdı - vuruşdu... Tərkibi feillərdə yalnız sonuncu (ikinci) söz dəyişir; məsələn: **yaxşı oldu, yaxşı olar, yaxşı olacaq** və s”. (səh. 13-14)

Ümumən, V və VI siniflərin “Azərbaycan dili” dərsliklərində **mürəkkəb söz** konkret olaraq **mürəkkəb feil** termini müxtəlif cür verilmişdir. V sinfin dərsliyində **mürəkkəb feil** kimi təqdim olunan nümunələr (məs.: kömək etmək, razı qalmaq və s.) VI sinfin kitabında tərkibi feillər kimi tanınırlar. “Azərbaycan dili” dərsliklərini ayrı-ayrı müəlliflər yazsalar da, buradakı dilçilik termini və anlayışlarında vahidliyə əməl olunmalıdır. Əks təqdirdə abituriyentlər çıxılmaz vəziyyətdə qalarlar.

VII - VIII siniflər üçün “Azərbaycan dili” dərsliyində (Bakı, 2001) də bəzi ziddiyyətli məqamlar var. Məsələn, burada təyini söz birləşmələrinin cümlə üzvü vəzifəsində çıxış etməsi haqqında iki müxtəlif fikir verilir. 31-ci səhifə yazılır: “İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri tərəflərinə ayrılmasından bütövlükdə cümlənin bir üzvü kimi çıxış edir”. Lakin həmin dərsliyin 32-ci səhifəsindəki qeyddə isə bu fikrin əksi verilir: “Bəzi hallarda III növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəf I və II şəxs əvəzlilikləri ilə (burada da dəqiqlik üçün yazmaq lazım idi: **I və II şəxslərin cəmində olan əvəzliliklərlə** - İ.M.) ifadə olunur, lakin tərəflərdə bunlara uyğun mənsubiyyət şəkilçiləri işlədilmir. Məsələn, **bizim qızlar, sizin ellər**. Belə birləşmələri tərəflərinə ayıraraq, I tərəfi təyin, II tərəfi isə sualına müvafiq cümlə üzvü kimi təhlil etmək lazımdır. Məsələn: “**Bəlkə, indi siz bizim kəndə gedəsiniz?**” cümləsində **bizim** sözü təyin, **kəndə** sözü isə zərflidir”.

Beləliklə, III növ təyini söz birləşmələrinin sintaktik vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsində vahid prinsip gözlənilmir. Bizcə, çətinlik yaratdığından 32-ci səhifədəki qeyd ehtiyac yoxdur.

46-cı səhifədə cümləyə belə tərif verilir: “Sözlərin bitmiş fikir ifadə edən birləşmələrinə cümlə deyilir”. Əvvəla, bu tərifdən çıxış edərək abituriyent cümləni də söz birləşməsi hesab edə bilər. İkincisi, bir sözdən ibarət olan cümlələr də (dərsliyin özündə də göstərdiyi kimi) var ki, bu tərifdə belə cümlələr kənar qalır.

Dərsliyin 63-cü səhifəsində oxuyuruq: “Mübtədə o, bu işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunduqda, onlardan sonra vergül qoyulur. Məsələn, Bu qartal idi. O, göy otların üzünə sərilməmişdi...”

Bizə belə gəlir ki, burada **o, bu** sözlərindən sonrakı işarə sözü artıqdır. Əks təqdirdə bu sözlərdən belə çıxma bilər ki, **bu** əvəzliyi ilə yanaşı, **o** əvəzliyini də bütün məqamlarda işarə əvəzliyi kimi göstərmək lazımdır.

Yuxarıdakı qeyddə az qala o əvəzliyindən şəxs əvəzliyi kimi imtina edilirsə, V sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyində isə, əksinə, nəinki o əvəzliyinin, hətta bu əvəzliyinin də isim kimi işlənən məqamlarına şəxs əvəzliyi kimi baxılır (229).

Bütövlükdə V sinif dərsliyində **o, bu** əvəzlilər çox dolaşmaq izah olunur (229). Halbuki bunu aydın göstərmək lazım idi ki, **bu** əvəzliyi özünün bütün işlənmə məqamlarında (hətta şəxs əvəzliyinin yerində işləndikdə - işlənmədikdə də) işarə əvəzliyidir. O, isə doğrudan da, omonimlik səciyyəsi daşıyır. Belə ki, bu əvəzlik kim? nə? Suallarına (bütün hallarda) cavab verib cümlənin mübtədəsi, tamamlığı, bəzən də xəbər kimi çıxış etdikdə şəxs əvəzliyi olur; yalnız **hansı?** sualına cavab verib təyin kimi işləndikdə işarə əvəzliyi olur. Məsələn: **O**, tələbədir (kim?). Onu yaxşı tanımırıam (kimi?). **O** tələbə (hansı tələbə?) yalnız əla qiymətlərlə oxuyur. **O** işi sənə tapşırmaq istəyirik (hansı işi?).

VII – VIII siniflər üçün “Azərbaycan dili” dərslinin 29 – cu səhifəsindəki 92-ci çalışmada təyini söz birləşmələrini başlanğıc formada ayrı – ayrı sütunlarda yazmaq tələb olunur. Halbuki verilən nəzəri izahlarda **söz birləşməsinin formasının** nə olduğu haqda heç nə yoxdur. Həmin terminə abituriyent yalnız bu çalışmada rast gəlir. Bizcə, bu terminin izahı ona görə vacib idi ki, o, V sinifdə öyrənilən **sözün başlanğıc forması** anlayışı ilə qarışdırılmasın. İzah etmək lazım idi ki, söz birləşməsinin başlanğıc forması dedikdə I növ təyini söz birləşmələri üçün adlıq hallı, II və III növ təyini söz birləşmələri üçün mənsubiyyət şəkilçili struktur nəzərdə tutulur; məsələn, a) **sərin hava**; b) **dağ havası**; c) **dağın havası**. Əgər belə bir izah olmasa, abituriyentlər sözün başlanğıc formasını da hər cür qrammatik şəkilçidən (deməli, həm də II və III növ təyini söz birləşmələrindəki mənsubiyyət şəkilçisindən də) kənarlaşdırılmış quruluş kimi başa düşə bilərlər.

Bu dərslinin 24 – cü səhifəsində “müğənninin oxumağı” (ikinci - əsas tərəfi məsdərdən ibarət olan söz birləşməsi), bizcə, haqlı olaraq III növ təyini söz birləşməsi kimi götürülür, ona görə ki, əvvəla, bu struktur həm bütünlükdə III növ təyini söz birləşməsinin modelinə (It + Itt) uyğundur, ikincisi də, III növ təyini söz birləşməsinin hər iki tərəfi, o cümlədən II tərəfi müxtəlif səciyyəli sözlərlə, habelə məsdərlərlə ifadə oluna bilər. İkinci tərəf üçün o biri sözləri qəbul edib məsdəri qəbul etməmək hansı məntiqə sığar? Deməli, burada quruluş formasını – model əsas götürmək gərəkdir. Lakin bu dərslinin 36 - cı səhifəsində məsdər tərkiblərinə verilmiş tərifə (**əsas tərəfi məsdərlə ifadə olunan tərkiblərə məsdər tərkibləri deyilir**) əsaslanan abituriyent “müğənninin oxumağı” birləşməsinə indi məsdər tərkibi də adlandırıla bilər. Buradakı ziddiyyəti aradan qaldırmaq, təbii ki, vacib idi. Amma dərslinin **tərkiblər** bölməsinin çox “xəsisliklə” işlənməsi abituriyentləri bəzi araşdırmalardan, aydınlaşdırıcı izahlardan məhrum edib.

“Ara sözlər” bəhsində **nitqin hissələri arasında münasibəti (əlaqəni) bildirən ara sözlər** mənə növü kimi əslində başa düşülmür. Hiss olunur ki, sıra, nəticə - ümumiləşdirmə bildirən modal sözlər bu bölgüyə daxil edilib. Ümumən, modal sözlərlə (V sinif) ara sözlərin mənəyə bölgüsü uyğunlaşdırılmalı idi. Burada bir sıra ziddiyyətlər, uyğunsuzluqlar görünür. Məsələn, modal sözlərin bölgüsündə təəssüf bildirənləri verilməmişdir. Eləcə də şagirdlər bilmir ki, modal sözlərin bölgüsündə olan bənzətmə və ya müqayisə bildirən ara sözləri hansı mənə növünə daxil etsin (“Azərbaycan dili”, VII – VIII siniflər, səh. 160 – 162). **Yəqin, yəqin ki**, sözləri VI sinifin dərslində ehtimal və şübhə bildirən modal söz (səh. 121) kimi verildiyi halda, VII – VIII siniflərin dərslində şagird onu yəqinlik bildirən ara söz və (səh. 161) kimi öyrənməli olur. **Təsdiq** (VI sinif) və **yəqinlik** (VII – VIII siniflər) sözləri az – çox uyğun gəlsələr də, termin kimi onlardan biri götürülüb hər ikisi (həm modal söz, həm də ara söz) üçün uyğunlaşdırılmalı idi. Şübhəsiz ki, indiki vəziyyətində şagird dərslərdən gələn fərqli terminologiyadan (modal sözlər) üçün təsdiq, ara sözlər üçün **yəqinlik** istifadə etməyə məcburdur və tərtib olunan test suallarında da mövcud terminologiya ilə bağlı vəziyyət əks olunur.

Söz – cümlə bəhsində (VII – VIII siniflər) **əsla** sözü 166 – cı səhifədə ədat, bir abzas sonra 167 – ci səhifədə isə modal söz kimi təqdim olunur. Yeri gəlmişkən deyək ki, **guya** sözü VI sinifin dərslində (Bakı, 2001) həm bağlayıcı (səh. 109), həm modal söz (səh. 122) kimi verilir. Əlbəttə, şagird **əsla** və **guya** sözlərinin iki cür vurulmasını adi bir texniki səhv kimi nəzərə almalı, **əsla** sözünü ədat, **guya** sözünü isə modal söz kimi götürməlidir. **Əsla** sözü VI sinifin dərslində ədatlar bölməsində qeyd olunmadığı, **guya** sözü isə həm bağlayıcı, həm də modal söz kimi verildiyindən onlarla bağlı test tapşırıqları ümumən tərtib olunmur. İmtahan suları kitabçasında da, təbii ki, belə testlər olmayacaq.

Şagird – abituriyent yalnız “Söz – cümlə” bəhsindən (səh. 166) öyrənir ki, **bəli, hə, yox, xeyr** (elə **əsla** sözü də) sözləri ədat imiş, çünki VI sinif üçün yazılmış dərslərdə ədatlardan danışılırmı.

Mübtədə ilə şəxsə görə uzlaşmayan əlavələrdən **əlavə** bəhsində yox, yalnız **xüsusiləşmə** bəhsində (o da qeyddə. Bax: Azərbaycan dili”, VII – VIII siniflər, səh. 175) danışıldığından abituriyent əslində belə əlavələri sonradan heç cür xatırlaya bilmir, unutmuş olur. Ona görə ki, öz əsl, təbii yerində verilməyib.

Belə uzlaşmayan əlavələrə aid bir – iki nümunəyə diqqət yetirək: 1. Mən, **sənin atan**, bu məsələdə daha məsləhətçil ola biləcəyəm? 2. Biz, **bu kəndin camaatı**, qazdan və sudan korluq çəkirik. 3. Sən, **Azərbaycan əsgəri**, döyüşə həmişə hazır olmalısən. 4. Bütün bunlardan sonra siz, **məni yersiz günahlandırınlar**, çox şeyi başa düşmüş olacaqsınız.

Misallarda göründüyü kimi, fərqləndirilmiş söz birləşmələri I və II şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunmuş mübtədaların (müvafiq olaraq: **mən, biz, sən, siz**) əlavələridir. Bunlar ona görə **uzlaşmayan əlavələr** sayılır ki, mübtədanın neçənci – I və ya II şəxsə olmasından asılı olmayaraq, bu əlavələr həmişə III şəxsə olur; məs.: **mən** (I şəxsin təki, mübtədə) – **sənin atan** (III şəxsin təki, əlavə); **biz** (I şəxsin cəmi, mübtədə) – **bu kəndin camaatı** (III şəxsin təki, əlavə). Belə cümlələrin xəbərləri də bu cümlələrin yalnız şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədaları ilə uzlaşır, həmin mübtədaların əlavələri ilə yox. Halbuki mübtədəsi isim və ismi birləşmələrlə ifadə olunmuş cümlələrdə xəbər bu mübtədanın həm özü, həm də əlavəsi ilə şəxsə görə

uzlaşmış olurdu. Məsələn: **Cəmil – köhnə dostum** bu gün bizə gəlməlidir. Müqayisə et: Cəmil (III ş.t) Köhnə dostum (III ş.t) gəlməlidir (III ş.t). Belə cümlələrdə uzalaşma həmişə III şəxssə görə olur.

Əlbəttə, “Azərbaycan dili” dərsliklərindəki ziddiyətli məqamları aradan qaldırmaq mümkündür. Məruzə də məhz həmin hazırlanmışdır. Arzumuz budur ki, dərslik müəllifləri nəyinsə çıxarılmasından, əvə edilməsindən daha çox, dərsliklərin müasirliyi, mövzuların səriştəli bir tərzdə təqdim olunması, fikir və mülahizələrin dəqiq və birmənalı olması barədə düşünsünlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili. V sinif üçün, Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2001
2. Azərbaycan dili. VI sinif üçün, Bk1, “Təhsil” nəşriyyatı, 2001
3. Azərbaycan dili. VII – VIII sinif üçün, Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2001

“The Views About Some Cases In The “Azerbaijan Language” Textbooks Of Secondary Schools Summary

In the report shown that the scientific theoretical level of textbooks in Azerbaijan language lately has been increased, there include some new materials and topics? At the same time the forms and topics of exercises and texts has been fitted to the demand of modern period.

But in using some linguistic terms? In explanation of grammatical notion which procreate some cases in the discussion. It will be better to keep the modernist of textbooks and to introduce topics in a experience way, and exactness of consideration.

Размышления относительно некоторых вопросов учебников «Азербайджанского языка» средних школ

Резюме

С обретением суверенитета, переходом к тестовой системе намного повысился научно-теоретический уровень школьных учебников. В них включены много новых текстов, материалов, форма и содержание учебников отвечают современным требованиям. В том числе и учебники азербайджанского языка отвечают требованиям современной педагогики и методики, а также требованиям современного языкознания. Но при этом в них встречаются некоторые недостатки, а именно, неточности и противоречия. Они охватывают все сферы языка, лексику, морфологию, синтаксис и т.д.

Безусловно, большая часть недостатков может быть устранена. В этом смысле необходимо осуществлять анализ этих учебников, их обсуждение.

Рәуғи: prof. İ.Məmmədli